

NAGY SÁNDOR

EGY BIRODALOM, KÉT ÁLLAM, SOKFÉLE TÖRVÉNY

*Házassági jog és válás az Osztrák–Magyar Monarchiában*¹

A válások 19–20. századi elterjedése a család társadalomtörténetének egyik legizgalmasabb kérdése. Miként eshetett meg, hogy amíg a házassági kötelék felbontását a 19. századot megelőzően szinte csak a protestáns egyházak és csak rendkívüli esetekben gyakorolták, addig a következő két évszázad folyamán a jogintézményt a nyugati világ majdnem minden államában bevezették, és használata a 20. század végére úgyszólván mindennaposá vált? Míg a kortársak rendszerint a családi morál hanyatlását tették felelőssé a válások terjedéséért, addig a szociológusok és nyomukban a történészek a gazdasági-társadalmi tényezők szerepét hangsúlyozzák. A második világháborút követő évtizedekben teret nyerő modernizációs elmélet szerint a 19. század előtt szükségszerűen stabil családi háztartásokra épülő társadalmi szerkezet az iparosodás nyomán átalakult, a családi-rokonsági kötelékek meggyengültek, s megnőtt a szülőkből és gyermekekből álló nukleáris család jelentősége. Ezzel párhuzamosan a partnerválasztás terén korábban elképzelhetetlen mértékben érvényesülhettek az egyéni szándékok, és fokozódtak a házassággal szemben támasztott elvárások, ami a házassági kötelék növekvő instabilitását, végső soron pedig a válások számának és arányának fokozatos, egyre gyorsuló növekedését eredményezte.²

A társadalomtudományok által felhalmozott évszázados tudás, illetőleg a néhány évtizede megélelnekülő történeti vizsgálatok ellenére azonban ma sem látjuk tisztán azokat az okokat, amelyek idáig vezettek.³ A modernizációs elmélet ugyan

---

1 A tanulmány megírását a Balassi Intézet — Magyar Ösztöndíj Bizottság 2005 nyarán, 2012 tavaszán és 2013 őszén eltöltött bécsi Collegium Hungaricum ösztöndíja tette lehetővé. Angol nyelvű változata megjelent: *One Empire, Two States, Many Laws. Matrimonial Law and Divorce in the Austro-Hungarian Monarchy*. In: *The Hungarian Historical Review*, Vol. 3. (2014) 1. 230–261. p. A közlés a folyóirat szerkesztőségének engedélyével történt.

2 *William J. Goode: World Revolution and Family Patterns*. New York: The Free Press of Glencoe, 1963.; *Roderick Phillips: Putting asunder. A history of divorce in Western society*. New York: Cambridge University Press, 1988. (a továbbiakban *Phillips*, 1988.) 361–402., 591–600. p. A munka rövidített változatának magyar fordítása: *Roderick Phillips: Amit Isten összekötött... A válás rövid története*. Budapest, 2004. 152-164., 298-312.

3 *Phillips*, 1988. 582–583. Újabbán: *Lotta Vikström –Frans Poppel — Bart Van de Putte: New Light on the Divorce Transition*. In: *Journal of Family History* 36. (2011) 107–109. p

kétségtelenül termékenynek bizonyult, de egyúttal nehezen áthidalható ellentmondásokat is felszínre hozott. Ezek közül a legfontosabb, hogy a modernizáció a nyugati világon kívül korántsem mindenütt hozta magával a válási ráták növekedését,⁴ ami kétségessé teszi a gazdaság és a családon belüli viszonyok átalakulása, valamint a válások elterjedése között vont ok-okozati kapcsolatot. Történeti kontextusban kérdésessé vált az is, ami a modernizációs elmélet keletkezésének időszakára vonatkoztatva már és még nem tűnt problematikusnak: hogy összemosható-e a válás és a házasságbomlások története, és mit reprezentálnak a válási ráták? Egyetlen, klasszikus példát idézve, Anglia és Franciaország tekintetében a 19–20. század fordulója körül óriási különbségek voltak: a francia válási gyakoriság jócskán felülmúlta a szigetországét. „Hogyan lehetséges, hogy a századfordulón egy inkább rurális és katolikus nemzet körében elterjedtebb volt a válás, mint a világ leginkább iparosodott és urbanizált protestáns nemzete körében?” — teszi fel Gail Savage a kérdést.⁵ A tanulság nem csak az, amire Savage rámutat, hogy a jogrendszer hatékonyan foghatja vissza vagy segítheti elő a válások terjedését, de a probléma felveti az alternatív jogi és jogon kívüli lehetőségek társadalmi használatával kapcsolatos vizsgálatok szükségességét is.⁶

Ha jelenleg úgy tűnik is, hogy le kell mondanunk a válási ráták általános, mégis különböző mértékű növekedését magyarázó átfogó elméletről, a válások elterjedésének megértésénél különösen gyümölcsözőek lehetnek az olyan államok, jogrendszerek közötti összehasonlítások, amelyek nem pusztán a folyamat ellentmondásosságát fedhetik fel, hanem rávilágíthatnak az értelmezést segítő hasonlóságokra, és magyarázatokat kínálhatnak az eltérésekre is. A Habsburg Birodalom örököséként a dinasztia és Magyarország 1867-es kiegyezése nyomán megalakuló Osztrák–Magyar Monarchia példája, amelyet e tanulmány keretében

---

4 *William J. Goode: World Changes in Divorce Patterns*, New Haven, Yale University Press, 1993. 214–250. p.; Paradigmatikus példa Japán, ahol a kapitalista fejlődés korszakában a válási ráta a második világháborúig folyamatosan csökkent. Vö. *Harald Fuess: Als Japan die Welt anführte. „Das Land der schnellen Eheschließung und der schnellen Scheidung”, 1870–1940.* In: *Nachrichten der Gesellschaft für Natur- und Völkerkunde Ostasiens* e. V. 171–172. (2002) 75–92. p.

5 *Gail Savage: Divorce and the Law in England and France prior to the First World War.* In: *Journal of Social History* 21. (Spring 1988) 500. p.

6 *Olive Anderson: State, Civil Society and Separation in Victorian Marriage.* In: *Past and Present* 163. (1999) 161–201. p.; *Samuel Pyeatt Menefee: Wives for Sale. An Ethnographic Study of British Popular Divorce.* Oxford Basil Blackwell, 1981.; *Ginger S. Frost: Living in Sin: Cohabiting as Husband and Wife in Nineteenth-Century England.* New York, Manchester University Press, 2008. 96–122. p.

behatóbb vizsgálat alá vesszünk, különösen jó lehetőséget ad erre. Az osztrák és a magyar házassági jogrend összevetése nem csak azért előnyös, mert mindkettő egy töről fakadt, s így a vizsgálat kevesebb módszertani problémát vet fel, hanem főként azért, mert a sajátos berendezkedésű, két államot magában foglaló Monarchia területén érvényesülő házassági jogok egyszerre tükrözték népességének kulturális sokféleségét és az annak áthidalását célzó állami törekvéseket. Így, bár a válások számának és arányának alakulása megfelelt az általános növekvő trendnek, ezen keresztül jobban megragadhatók azok az egymással kölcsönhatásban érvényesülő kulturális és politikai-jogi faktorok, amelyek a növekedést táplálták vagy éppen visszafogták, és amelyek más nemzetállamok esetében nem vagy nem ilyen tisztán láthatók.

Utak a váláshoz

Az Osztrák–Magyar Monarchia mindkét, külön jogterületet alkotó állama, Ausztria és Magyarország⁷ is a II. József császár 1783-ban kiadott házassági pátensével (*Ehepatent*) fémjelezhető házassági jogi reformok örököse volt. A birodalmi centralizáció időszakaiban (1780–1790, 1850–1860) a két házassági jogrendszer közötti távolság megszűnt, illetve jelentősen csökkent, majd idővel a különbségek váltak meghatározóvá. Az osztrák tartományokban az 1811-ben életbe léptetett polgári törvénykönyvvel (*Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch*) már igen korán megerősödtek a házassági jog szekularizációjára irányuló törekvések, a Magyar Korona Országaiban viszont II. József halála után, bár jelentős módosulásokkal, de restaurálták a felekezeti jogok rendszerét, és csak egy évszázaddal később, az 1894-ben hozott házassági törvény vezette be az állami házassági jogot.⁸ Ere-

---

7 Jelen tanulmány keretében „Magyarország” fogalmába nem értjük bele a külön jogterületet alkotó Horvátországot: a horvát válási népmozgalom tanulmányozásához sem egykorú válási statisztikák, sem megfelelő történeti vizsgálatok nem állnak rendelkezésre. A tartományban egyébként a 19. század közepéig a magyarországi, azután lényegében az 1856–1868 közötti osztrák házassági jogrendszer maradt érvényben. Vö. *Ljiljana Dobrovšak*: Ženidbeno (bračno) pravo u 19. stoleću u Hrvatskoj. In: *Croatica Christiana Periodica*, 29. (2005): 77–104. p. Hasonló okokból nem térhetünk ki a Monarchia által meghódított, majd anektált Bosznia válási népmozgalmának alakulására.

8 1894:XXXI. tc. In: Magyar Törvénytár. 1894–1895. évi törvényczikkek. Szerk. Márkus Dezső. Budapest, Franklin-Társulat, 1897. 174–193. A magyar házassági jogfejlődés máig legjobb áttekintése a beterveztett törvény miniszteri indoklásának általános része: Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett Országgyűlés Főrendi Házának irományai. 8. kötet, Budapest, Pesti

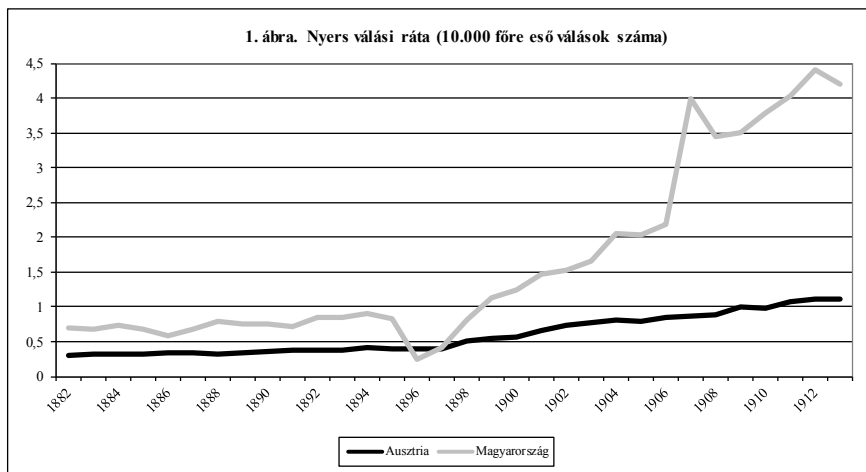
dendően mindkét jogrendszer csak a kisebbségi, nemkatolikus felekezetekhez tartozó alattvalók számára tette lehetővé a házassági kötelék felbontását, a népesség abszolút többségét kitevő katolikusok csak ágytól-asztaltól válhattak el. A 19. század derekától azonban a válás anyagi jogának hasonlósága megszűnt: Magyarországon a kiegyezést követő törvényhozás a kitért katolikusok számára már engedélyezte a válást. Az osztrák (ciszlajtán) tartományokban éppen ellenkező tendencia érvényesült: a katolicizmus házassági akadálya révén a katolikus hitre tért fél protestáns házastársa, illetve általában véve az elvált protestánsok jogait korlátozták (egyáltalán nem házasodhattak újra vagy csak akatolikus féllel köthettek új házasságot).⁹ A távolodást az 1895-ben életbe lépő magyar házassági törvény tetőzte be, amely — Horvátország kivételével — minden magyar állampolgár előtt, felekezeti hovatartozásra való tekintet nélkül, megnyitotta a válás jogintézményét.

A különböző házassági jogrendszerek és a jogi változások jelentőségét szemléltetik a 19. század végétől kiszámítható nemzeti válási ráták (1. ábra).¹⁰

Könyvnyomda-Részvény-Társaság, 189. 201-264. p.; Ausztriára vonatkozóan: *Werner Ogris: Die Rechtsentwicklung in Cisleithanien 1848-1918*. In: Adam Wandruszka — Peter Urbanitsch (Hrsg.): *Die Habsburgermonarchie 1848-1918*. Vol. 2. Verwaltung und Rechtswesen. Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1975. 591-593. p.

- 9 *Ulrike Harmat: Ehe auf Widerruf? Der Konflikt um das Eherecht in Österreich 1918-1938*. Frankfurt am Main, Vittorio Klostermann, 1999. (a továbbiakban *Harmat*, 1999.) 17-24. p.
- 10 Az 1. ábra, illetve a tanulmány elkészítéséhez felhasznált publikált statisztikák: *Karl Hugelmann: Die Ehelösungen in Oesterreich in den Jahren 1882 und 1883*. Statistische Monatschrift. 11. (1885) 1-21. p (a továbbiakban *Hugelmann*, 1885.); *Oesterreichische Statistik. Die Ergebnisse der Civilrechtspflege in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern im Jahre [1884-1909]*, Wien, K. K. Statistischen Central-Commission, [1888-1912]; *Österreichisches Statistisches Handbuch [1910-1913]* (Wien: K. K. Statistischen Central-Commission, [1912-1916]); *Statistisches Jahrbuch der Stadt Wien für das Jahr [1884-1913]*, Wien Verlag des Wiener Magistrates, [1885-1916]); *Szél Tivadar: A budapesti házasságok*. Budapest: é.n. [1935]), 302.; A M. Kir. Kormány [1901-1913.] évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv, Budapest, [1902-1915]); *Budapest Székes Főváros Statisztikai Hivatala, [1896-1914]*). Megjegyzendő, hogy mindvégig az osztrák válások közé számítjuk az ágytól-asztaltól való elválásokat és az érvénytelenítéseket is, amit magyar oldalon — az egyházi levéltárakban őrzött szentszéki pereket érintő kutatási korlátozás miatt — csak 1895 után tudunk megtenni, amikor az ilyen típusú házassági perek száma már jelentéktelenre zsugorodott. Szintén fontos momentum, hogy a magyar nyers válási arányszámok 1896 előtt ezzel együtt is sokkal magasabbra becsülhetők.

Amint látható, a magyarországi válási gyakoriság többnyire jelentősen meghaladta az ausztriaiakat. Komolyabb növekedés mindkét esetben a századforduló táján tapasztalható, de míg a stabil osztrák jogi környezetben sokkal kiegyensúlyozottabb, mérsékeltebb volt az emelkedés, addig a magyarországi jogi változások hektikusná és sokkal dinamikusabbá tették a válási rátát. A válás hozzáférhetőségének házassági törvénnyel fémjelezhető 1895-ös bővítése, valamint a válóperek automatikus fellebbeztelének 1907-es megszüntetése a magyar nyers válási arányszámot a legmagasabbak közé emelte Európában az első világháború előtti években.¹¹

Az összehasonlítás nyomán mindenesetre megint csak feltehető — mint Anglia és Franciaország esetében — a modernizációs elmélet alapvetését karikírozó kérdés: miként múlhatta felül a kevésbé iparosodott, sokáig felekezeti házassági jogokat életben tartó Magyarország válási gyakorisága a gazdaságilag fejlettebb, polgári törvénykönyvvel, szekularizált házassági jogrenddel bíró Ausztriáét. A válasz persze kézenfekvő: Magyarországon a házasságnak 1868 után a kitért katolikusok, majd 1895-től minden magyar állampolgár számára lehetővé tett felbontása sokkal nagyobb vonzerővel bírt, mint az ausztriai népesség túlnyomó

11 A válási ráták nemzetközi összehasonlítását illetően: *Phillips*, 1988. 585. p.; Új házasságkötésekre vetített viszonyszámokat közöl: Tomka Béla: *Családfejlődés a 20. századi Magyarországon és Nyugat-Európában: konvergencia vagy divergencia?* Budapest, Osiris, 2000). 127. p.

többsége számára egyedül elérhető ágytól-asztaltól való elválasztás intézménye. Az erősödő társadalmi igényeket egyébiránt Ausztriában is mutatja a válások számának és arányának fokozatos növekedése. A kérdés mégis kérdést szül: hogyan lehetséges, hogy Magyarországon a válás liberalizálására már fél évszázaddal a házassági jog szekularizációja előtt, még a felekezeti jogok uralma alatt történtek lépések, miközben Ausztriában ugyanehhez az osztrák államiság megszűnése szükségeltetett — a házassági kötelék felbontását általánosan csak az 1938-as náci megszállás nyomán engedélyezték.

Az osztrák és a magyar házassági jogfejlődés eltérő iránya részben kétségkívül a két népesség eltérő felekezeti szerkezetével, illetőleg a válást megengedő, nemkatolikus egyházak jelentőségével magyarázható. A 19–20. század fordulóján Ausztriában a népesség 80%-a római, 12%-a görög katolikus volt; emellett mindössze 5% körül mozgott a zsidók, 2-2% az ortodoxok, illetve a protestáns vallásúak aránya. Magyarországon a lakosság többsége szintén katolikus volt, de a római katolikusok hányada csak 49%-ot, a görögöké 11%-ot tett ki; emellett a zsidó lakosok aránya 5%, az ortodoxoké 13%, az evangélikusoké 7%, a reformátusoké pedig 14%-ra rúgott a századfordulón.¹² A felekezeti arányok jelentőségét ugyanakkor nem szabad eltúlozni sem, mivel a házassági jog területén a 19. század közepéig Magyarországon is meghatározó volt a kánonjog dominanciája, amely mögött intézményileg az „ösi vallásnak” (*avita religio*) számító, az uralkodóházzal különleges kapcsolatot ápoló katolikus egyház bíróságai, a szentszékek álltak. Jellemző, hogy a szentszékek hatásköre a 18. században egészen II. József reformjaiig, elvileg a nem katolikus házaspárok ügyeire is kiterjedt.

Az eltérő felekezeti összetétel igazából a 18. század végén nyerte el jelentőségét Magyarországon. A II. József halála után, 1790-ben összeülő országgyűlés a néhai császár által negligált rendi alkotmány védelmében állította helyre a „bevett” egyházak (*receptae religiones*) — a katolikus mellett akkor már ezek közé tartozott az ortodox, az evangélikus és a református egyház is — jogait, beleértve a házassági bíraskodás jogát, amely Ausztriában állami terrénum maradt.¹³ (Csak

---

12 Adam Wandruszka — Peter Urbanitsch (Hrsg.): Die Habsburgermonarchie 1848-1918. Vol. 4. Die Konfessionen. Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1985. Tabelle 3. (Die Konfessionelle Gliederung der Bevölkerung Cisleithaniens 1869–1910), 282–283. p.; A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész: A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták szerint. Budapest: Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1912. 8. p.

13 Az egyházi házassági bíraskodás visszaállítását az 1790:XXVI. tc. 11. pontja mondta ki. Magyar Törvénytár. 1740–1835. évi törvénycikkek. Szerk.: Márkus Dezső — Csiky Kálmán. Bu-

a magyar törvény bécsi elfektetésének tudható be, hogy a tervezett protestáns bíróságok felállítására végül nem került sor, és a protestáns házassági perek a rendi befolyás alatt álló és II. József házassági pátense alapján ítélkező megyei és városi törvényszékek hatáskörében maradtak).¹⁴ Az 1830-as években tartott országgyűléseken kibontakozó nemesi reformmozgalom, amely liberális és nacionalista jelszavakkal a kormányzati rendszer átalakítása és az ország nagyobb függetlensége mellett tört lándzsát, immár nem az egyházi jogok védelmezését, hanem a nemzeti integráció és a civil társadalom megteremtését tekintette fő feladatának. Ennek megfelelően már a szabad vallásgyakorlat, valamint az egyházak közötti egyenlőség elvének érvényesítése érdekében lépett fel. Ez a gyakorlatban elsősorban a szupranacionális szervezetű és a „korona” szövetségesének számító katolikus egyház írott és íratlan jogainak korlátozását jelentette, amely a házassági jog területén a kánonjog visszaszorításában és az újonnan hozott liberális törvények érvényesítésében nyilvánult meg.

Alapvetően e politikai szituáció következménye volt, hogy a magyar birodalomfélben a válás már a 19. század derekán „áttört”, vagyis minden magyar honos fél, így a katolikus házasságok is, hozzáférhettek a jogintézményhez. A kulcsmozzanat az áttérések liberalizálása volt, amit egy 1844-es törvény rögzített.¹⁵ Jóllehet a törvény célja nem a válások elősegítése, hanem a szabad vallásgyakorlat lehetővé tétele volt, de a vallásváltás technikai megkönnyítése azt is magával hozta. A protestáns felekezetre tért katolikus házaspárok esetében ugyanis a megyei és városi törvényszékek a kötelék felbonthatóságának elbírálásakor nem a házasságkötés, hanem a válókereset beadásának idején vallott hitet tekintették mérvadónak, s így a házasság felbonthatatlanságát valló katolikus dogma dacára is kimondták a válást.¹⁶ Ennek a gyakorlatnak ugyan hamar véget vetett az 1848-as magyar forradalom és szabadságharc osztrák leverése, mivel 1853-ban átmenetileg magyar területeken is bevezetésre került az osztrák polgári törvénykönyv, de miután 1861-ben helyreállt a magyar jogrend, a bíróságok nem csak felelevenítették, de az 1868-ban hozott törvények nyomán még tovább is fejlesztették azt. Mivel az 1868-as magyar törvény kimondta, hogy „az áttértnek áttérése utáni

---

dapest, Franklin-Társulat, 1901. 175–177. p.

14 *Sztehlo Kornél*: A házassági elválás joga Magyarországon és az ország erdélyi részeiben. Budapest, Franklin-Társulat, 1890. (a továbbiakban *Sztehlo*, 1890.) 32–33. p.

15 1844:III. tc. 5–11.§§. Magyar Törvénytár. 1836–1868. évi törvényczikkek. Szerk.: Márkus Dezső. Budapest, Franklin-Társulat, 1896). 199. p.

16 *Sztehlo*, 1890. 87. p.

minden cselekvényei azon egyház tanai szerint ítélendők meg, melybe áttért, s az általa elhagyott egyház elvei reá nézve semmiben sem kötelezők”, a magyarországi törvényszékek a vallásváltoztatás joghatályát individualizálva már akkor is kimondták a válást, ha egy katolikus házaspárnak csupán az egyik tagja hagyta el egyházát, és a másik ragaszkodott hitéhez.¹⁷

Így amikor a magyar kormányzat a 19. század végén rászánta magát a házassági jog állami ellenőrzés alá vonására, kétség sem férhetett hozzá, hogy a válás polgárjogot nyer, egyúttal ahhoz sem, hogy e tekintetben nem érvényesülhetnek korlátként a katolikus hitelvek. Eközben az osztrák polgári törvénykönyv uralma — amit csak rövid időre szakított meg a neoabszolútizmus ultramontán kurzusa: 1856–1868 között a Birodalom katolikus alattvalóinak házassági ügyei ismét szentszéki hatáskörbe kerültek — egyfelől több mint egy évszázadra kiszámítható jogi környezetet teremtett, másfelől a kánonjog primátusával együtt konzerválta az annak idején állami jogként adaptált különböző hitelvek rendszerét. Így, míg az akatolikus keresztények és a zsidók eltérő szabályok mentén, de felbontathatták házassági köteleküket, a kódex 111.§-a leszögezte: „A katolikus személyek között érvényesen kötött házassági köteleket csak az egyik házastárs halála bonthatja fel. Éppúgy felbonthatatlan a házassági kötelek, ha a házasságkötés idején akár csak az egyik fél katolikus vallású volt.”¹⁸ Ezen az alapelven az 1860-as évek liberális politikai törekvései és a századfordulótól megerősödő, a házassági jog reformját sürgető szociális mozgalmak sem voltak képesek változtatni, jöllehet a törvény kijátszása a 19. század derekától terjedőben volt, és a 20. század elején már a legfelsőbb körökig ért.¹⁹

---

17 A vegyes házassági válóperek tárgyában az 1868:XLVIII. tc. intézkedett: Magyar Törvénytár 1836–1868, 500–501. p. Az áttérésekre és azok joghatályára: 1868:LIII. tc. 1–8.§§. idib., 501.

18 Az eredeti: „Das Band einer gültigen Ehe kann zwischen katholischen Personen nur durch den Tod des einen Ehegatten getrennt werden. Eben so unauflöslich ist das Band der Ehe, wenn auch nur ein Theil schon zur Zeit der geschlossenen Ehe der katholischen Religion zugethan war.” Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch für die gesammten Deutschen Erbländer der Oesterreichischen Monarchie. I. Theil, Wien, k. k. Hof und Staatsdruckerey, 1811. 41. p.

19 *Waltraud Heindl*: Aspekte der Ehescheidung in Wien um 1900. Grenzen und Möglichkeiten der Erforschung des Problems. In: Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs 33. (1980) 218–246. p. (a továbbiakban *Heindl*, 1980.); *Harmat*, 1999. 24–72. p.; *Margarete Grandner — Ulrike Harmat*: Begrenzt verliebt. Gesetzliche Ehehindernisse und die Grenze zwischen Österreich und Ungarn. In: Liebe und Widerstand. Ambivalenzen historischer Geschlechterbeziehungen. Hrsg. von Ingrid Bauer et al., Wien — Köln — Weimar, Böhlau Verlag, 2005. 287–304. p.; *Ulrike Harmat*: Divorce and Remarriage in Austria–Hungary: The Second Marriage of Franz Conrad von Hötzendorf. In: Austrian History Yearbook, 32. (2001) 69–103. p.; Nagy Sándor:

A válások gyakorisága: tradíció és modernitás

A jogfejlődés vázlatos áttekintése is meggyőzhet arról, hogy a 19. század folyamán a felekezeti hovatartozás az Osztrák–Magyar Monarchia házaspárjai számára óriási jelentőségű volt. A házasságok kötése és bontása tekintetében irányadó jogot, akár egyházi, akár világi fórumok ítéeltek, a felek vallása határozta meg. Ez alól egyedül a magyar házassági törvény hatályba lépése teremtett kivételt, amely Magyarországon 1895. október 1-ével bevezette a polgári házasság és válás intézményét, a házassági pereket pedig az állami bíróságok hatáskörébe utalta. A társadalomtörténészek mindaddig nem vizsgálták, hogy miként befolyásolta a felemás (osztrák) vagy a megkésett (magyar) szekularizáció a különböző egyházak híveinek házassági, illetve jogi viselkedését a gyakorlatban, s vajon mennyire ösztönözte vagy fogta vissza a válási ráták növekedését a birodalom különböző vidékein, párhuzamosan a 19. századi gazdasági-társadalmi átalakulással.

Ha a publikált válási statisztikákat összevetjük a népesség vallási megoszlásával, megállapítható, hogy Ausztriában és Magyarországon egyaránt a házasság felbontását évszázadok óta megengedő nemkatolikus egyházakhoz tartozók voltak a legaktívabbak. Az osztrák tartományokban, még ha a bontásokat és az elváltásokat nem is választjuk külön, a népesség 8%-át alkotó kisebbségi vallások (protestánsok, ortodoxok, zsidók) adták a válások 15–18%-át. Az ágytól-asztaltól elváltott római katolikusok súlya megfelelt a népességben belüli 80%-os aránynak, míg a görög katolikusoké jóval elmaradt saját népességben belüli arányuktól. Bár a házassági törvény hatályba lépése után Magyarországon már nem beszélhetünk felekezeti szabályozásról, az 1898–1913 közötti időszakban a válások 64%-a mégis a nem-katolikusokat érintette, miközben ugyanők a népességnek csak 40%-át képezték. A házasság felbontását tiltó hitelvek befolyását szemlélteti, hogy az ugyanakkor elvált római katolikusok hányada csupán 32%, a görög katolikusoké 4% volt. A vizsgált korszakban a válási népmozgalmom felekezeti szerkezetét egyébként — meglepő módon — csak a Monarchia peremvidékein élő ortodoxok súlyának növekedése módosította: Ausztriában a 19. század végéig 1% körüli arányuk 1910-ig²⁰ 4%-ra emelkedett, Magyarországon a századvégi 4%-ról 1913-ig 21%-ra nőtt.

Osztrák válások Erdélyben 1868–1895. Otto Wagner erdélyi házassága. In: Fons. Forráskutatás és Történeti Segédtudományok. 14. (2007) 359–428. p.

20 A felhasznált osztrák válási statisztikák 1910-től nem adják meg külön az ortodox válások számát, ezért az esetleges további súlynövekedés nem látható: Oesterreichische Statistik, Die

A válást illető felekezeti attitűdök nem voltak azonban egységesek. A népesség területileg változó vallási összetétele és a régióként eltérő politikai-jogi tradíciók, felekezeti „jogi népszokások” ereje az egyes egyházak híveinek körén belül is jelentős különbségeket eredményezett a házassági jog használatában. A regionális válási ráták különbségei (2. ábra) mögött ezért nem csupán az eltérő felekezeti szerkezet gyanítható. A legjobb példa erre a Monarchia legmagasabb nyers válási arányszámát felmutató délkeleti tartománya, Erdély. A magyar statisztikák ugyan nem közlik régióként a válások felekezeti megoszlását, mégis biztosra vehető, hogy az erdélyi ráta nagysága jórészt az akatolikus felekezetek kiemelkedően magas, 58%-os arányával magyarázható. Ez azonban nem elegendő ok, hiszen arányaiban az Erdéllyel szomszédos Tiszántúl akatolikus népessége sem volt kisebb (57%), utóbbi régió mégis sokkal alacsonyabb válási rátát produkált.²¹ A jelenség alapvetően Erdély speciális helyzetével, illetve az erdélyi akatolikus egyházak nagyfokú politikai-jogi autonómiájával magyarázható. A 16. századi oszmán hódítás idején Habsburg uralom alá kerülő királyi Magyarországtól függetlenedő Erdélyi Fejedelemségben a reformáció és annak következtében a felekezeti tolerancia eszméjének egy korai változata vert mély gyökereket. Így a Magyar Királyságon a 17. században végigsöprő ellenreformáció a protestantizmus védőbástyájának számító Erdélyben azután sem nyert teret, hogy a Fejedelemség a század végén betagozódott a Habsburg Birodalomba. A katolikus uralkodók többé-kevésbé tiszteletben tartották a tartomány sajátos politikai berendezkedését, amelynek szerves részét képezte az Erdélyben „bevett” felekezetek (evangélikus, református, unitárius, római katolikus, 1848-tól az ortodox) jogainak fenntartása. Az egyházak jogai már a 16. századtól kezdve kiterjedtek a házasságok ellenőrzésére,²² s ezt csak II. József említett reformjai számoltak fel néhány évig.²³

Ergebnisse der Civilrechtspflege [1884–1909.] Österreichisches Statistisches Handbuch [1910–1913.]

- 21 A M. Kir. Kormány [1901–1913]. évi működéséről.
- 22 *Kiss Réka*: Egyház és közösség a kora újkorban. A Küküllői Református Egyházmegye 17–18. századi iratainak tükrében. Budapest, Akadémiai, 2011. 99–145. p. *Sztehlo*, 1890. 37–44. p.
- 23 Az erdélyi 1791:XXXIV. tc. a tartományban is visszaállította az egyházi bíróságok hatáskörét. In: Magyar Törvénytár. 1540–1848. évi erdélyi törvények Szerk.: Márkus Dezső –Kolosvári Sándor – Óvári Kelemen. Budapest, Franklin-Társulat, 1900. 529. p.; Később az osztrák polgári törvénykönyv életbe léptetése nem érintette a protestáns egyházi bíróságok működését: Kaiserliches Patent vom 29. Mai 1853. In: Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Oesterreich. Jahrgang 1853. XXXI. Stück. 7. Juni 1853. A kiegyezés után az erdélyi protestánsok házassági

A házasság felbontásának külön erdélyi joga és gyakorlata magával hozta a jogintézmény használatának korai elterjedését. Jellemző, hogy a 19. század dekadán, az udvarhelyi református egyházmegyében 10.000 református lakosra évi 7-12 válás esett, vagyis a válási ráta nem csak duplája volt az 1910-es évek magyarországi átlagértékeinek (vö. 1. ábrával), de a korabeli erdélyi arányszámot is jóval meghaladta (vö. 2. ábrával).²⁴ Az evangélikus szászok és a legkisebb erdélyi protestáns felekezet, az unitáriusok válási rátája ugyancsak nagyon magas volt. A nagyszebeni evangélikus Házassági Főtörvényszék 1871–1893 között évente 100–150 válást mondott ki,²⁵ ami 10,000 erdélyi evangélikus lakosra számolva évi 5–8 bontásnak felel meg. A kolozsvári unitárius Főpapi Törvényszék 1869–1895 között fennmaradt ülésjegyzőkönyvei alapján hasonló statisztika nyerhető: évi 40–70 válás és 8–13 közötti értéket mutató nyers válási ráta állapítható meg.²⁶ Bár az ortodox egyház 1848-ig nem számított „bevett felekezetnek”, a folyamatosan működő erdélyi egyházi bíróságok valószínűleg szintén gyakrabban bontottak fel házasságokat, mint a magyarországiak. A tordai esperesi kerületben 1880–1899 között évi átlagban legalább 10 válóper indult (az adott időszakban összesen 207 ortodox válópernek maradt nyoma), ami a helyi ortodox nyers válási arányszámot 8 körüli értékre is megemelhette (a kerület ortodox népessége ugyanis 12–13000 főt tett ki).²⁷

A felekezeti válási rátákat, illetve általában véve a válási rátákat a 19. század második felében már nem csak a felekezeti struktúrák és a regionális jogi

---

kötéléki perei továbbra is egyházi hatáskörben maradtak: 1868:LIV. tc. 22.§. Magyar Törvénytár 1836–1868, 511.

- 24 *Kolumbán Zsuzsanna*: A házasságok felbontásának joga és az erdélyi református egyház a 19. században. In: *Jogi néprajz — jogi kultúrtörténet. Tanulmányok a jogtudományok, a néprajztudományok és a történettudományok köréből.* Szerk.: Mezey Barna Mezey – Nagy Janka Teodóra. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2009. 450. p
- 25 *Bogdan Crăciun*: Three paradoxes of the Family History or Divorce, Lutheran Style. In: *Families in Europe between the 19th and the 21th Centuries. From the Traditional Model to Contemporary PACS.* Eds.: Antoinette Fauve-Chamoux – Ioan Bolovan, Cluj-Napoca, University Press, 2009. (a továbbiakban *Crăciun*, 2009.) 651. p.
- 26 Erdélyi Unitárius Egyház Központi Gyűjtővéltára. Főpapi Törvényszék ülésjegyzőkönyvei 1869–1895. A statisztika elkészítésénél igyekeztünk teljeskörűen kiszűrni a migrációs és a vallásváltoztatással kieszközölt válásokat.
- 27 *Adriana Florica Mumtăan*: Divorce with the Orthodox Romanians in the Archpriest District of Turda in the Second Half of the 19th Century. In: *Transylvanian Review* 3. (1994) 108–113. p. Az 1899-es dátum egyébként arra enged következtetni, hogy az egyházi bíróság a házassági törvény bevezetését követően is folytatta működését.

tradíciók, hanem a felgyorsuló gazdasági-társadalmi átalakulás is befolyásolta, ami legjobban a terjeszkedő nagyvárosok és a vidék népességének eltérő válási gyakoriságán keresztül ragadható meg. E tekintetben a Monarchia két metropoliszá növekvő fővárosa, Bécs és Budapest példája kirívó és modellértékű. Bécs részesedése az osztrák válási népmozgalomból a 20. század elején egyenesen extrém méreteket öltött: a birodalomfél válásainak 37%-át a Wiener Landesgericht mondta ki, a nyers válási ráta így 4,5 körül mozgott, szemben a „vidéki” 0,5-tel. Ezen belül a császárváros katolikusainak rátája a századelőn majdnem nyolcszorososan (3,9:0,5), a zsidóké hétszeresen (7:1,1), a protestánsoké hatszorosan (5,9:1) haladta meg az azonos „vidéki” felekezeti rátákat. Magyarországon ugyanekkor a 10.000 budapesti lakosra eső évi 5,8 válás szintén jóval felülmúlta az ország többi részére eső 2,1-es viszonyszámot. Az egyes egyházak fővárosi és „vidéki” híveinek válási gyakoriságát tekintve itt is a katolikusok mutatták a legnagyobb eltérést: amíg a budapesti római katolikus ráta négyszeresen (5:1,2), addig a zsidó két és félszeresen (7,5:3), az evangélikus kétszeresen (6,2:3,3), a református pedig másfélszeresen (6,4:4,7) haladta meg a „vidéki”-t. Nem lehet komoly kétségünk az iránt, hogy a város és a falu közötti tényleges különbségek mindkét birodalomfélben, összességében és felekezetenként egyaránt, még nagyobbak voltak, hiszen a „vidék” itt használt fogalma számos ausztriai és magyarországi várost is magában foglal.

Mindazonáltal a városiasodás szerepében legalább olyan fontosak a két ország közötti különbségek, mint a hasonlóságok. Már Bécs példája alapján is gyanítható, hogy a városok válási népmozgalmon belüli súlya Ausztriában jóval nagyobb volt, mint Magyarországon. Míg Ausztriában a legalább 50.000-es lakossággal bíró városok (amelyek törvényszéki székhelyként szolgáltak), a válások hozzávetőleg 50%-át adták, addig Magyarországon a hasonló méretű nagyvárosok esetében ugyanez az arány csak 15% volt.²⁸ Figyelemre méltó az is, hogy Magyarországon a 20. század első évtizedében, a válások gyors növekedésével párhuzamosan, a nagyvárosok súlya nem nőtt, hanem csökkent (1900: 19%, 1910: 15%), vagyis a válások számának növekedését inkább a „vidék” biztosította. Erdélyben az unitárius, valamint — ami a városlakók magas felekezeten belüli

---

28 Ausztriában a válási statisztikák az 1907–1908. évekre vonatkozóan közlik a nagyvárosokban székelő törvényszékek által kimondott válások számát, ezen törvényszékek területi illetősége azonban — leszámítva Bécset — jóval túl terjedt a városok közigazgatási területén: a kimondott válások az összes válás 59%-át képezték (az innsbrucki törvényszék 1907. évi adata nem került közlésre), innen az 50%-os becslés. Az 50.000 főt elérő, de törvényszékkel nem bíró városok: Pilsen, Königlich Weinberge, Zizkow, Pola, Przemyśl, Smichow.

aránya miatt különösen meglepő — az evangélikus egyház válópereskedő hívei esetében a 19. század második felében biztosan megállapítható, hogy a városi illetőség és életmód a válások terén nem játszott fontos szerepet.²⁹ Az általunk közelebről ismert unitárius pereskedők döntő többsége például falvakban élt, s valószínűleg egyszerű parasztember volt.

A házassági viszonyok terén a felekezeti és a „modernizáció” kölcsönhatásának egy egészen speciális, de nem kevésbé tanulságos példáját nyújtják a zsidó válások. A válási statisztikákból úgy tűnik, mintha a házasság felbontását évezredek óta gyakorló zsidóság viselkedése az Osztrák–Magyar Monarchiában, illetőleg Ausztriában inkább a katolikusokéhoz hasonult volna: a vidéki zsidó házasságok, szemben a nagyvárosiakkal, nagyon ritkán végződtek válással. Az osztrák tartományokban élő zsidóság 13%-át tömörítő Bécs adta a zsidó válások mintegy 50%-át, miközben ugyanez a hányad Galíciában, ahol az ausztriai zsidóság 62%-a élt, csak 25% körül mozgott. Ebben az esetben viszont a hivatalos adatokkal óvatosan kell bánni. Amint az osztrák statisztikus, Karl Hugelmann még a válási statisztikák rendszeres közlése előtt, az 1882–1883. évi számok alapján figyelmeztet: „Ha tehát összehasonlítjuk Bécs és Galícia zsidóságát, hogy megtaláljuk a különböző eredmények okát, akkor arra gyanakodhatunk, hogy a különbség csak látszólagos. Galíciában, amint oly sok zsidó házasságkötés, éppúgy számos zsidó válás sem jut az állami hatóságok tudomására.”³⁰ A statisztikák tehát csupán a polgári jogi szempontból érvényes válásokat összesítették.

A jelenség a bontás állami és felekezeti jogának, polgári és rituális gyakorlatának diszkrpanciájában leli magyarozatát. Ausztriában II. József 1783-as házassági pátense, Magyarországon az osztrák polgári törvénykönyv 1853-as bevezetése előtt a zsidóság házassági ügyeit a hitközségek autonóm módon, a rabbinátusi bíróság (*bet-din*) előtt intézték: a válás az évezredes rituálé szerint a válólevél (*get*) férj általi átadásával, feleség általi átvételével történt meg. A 19. század folyamán az állami felügyelet e területre való kiterjesztése általában a zsidó közösségek „csendes” ellenállásába ütközött, az alkalmazkodási kényszert ugyanakkor egyes rabbik és némely házasselek, különösen a feleségek, befolyásuk nö-

---

29 A szászoknál egyes teljesen rurális székek válási rátája 1886–1890 között magasabb volt, mint a városias szebeni vagy sebesi széké: *Crăciun*, 2009. 652. p.

30 Az eredeti: „Wir müssen also die Judenschaft von Wien und Galizien vergleichen, um die Ursache der verschiedenen Ziffernresultate zu finden, und dann liegt die Vermuthung nahe, dass die Verschiedenheit nur eine scheinbare ist. In Galizien werden eben wie viele jüdische Eheschliessungen, so auch viele jüdische Ehetrennungen gar nicht zur Kenntniss der Staatsbehörden gelangen.” *Hugelmann*, 1885. 9. p.

velésére, avagy kilátástalannak tűnő élethelyzetük jobbra fordítására használták ki.³¹ Mindenekelőtt a Habsburg Birodalom nyugati tartományaiiban és városokban élő, a keresztény társadalomba integrálódott zsidók fordultak házassági ügyeikkel állami bíróságokhoz. A galíciai zsidók túlnyomó többsége ezzel szemben megtehetette, hogy továbbra sem vesz tudomást az állami törvényekről, s a hitközségek kebelén belül, kizárólag a vallási törvény (*halacha*) szerint jár el. A két csoport közötti arányok idővel nyilvánvalóan a „polgárosodó” zsidóság javára tolódtak el, de hogy pontosan milyen arányokról van szó, azt még megbecsülni sem lehet. Könnyen megeshet, hogy ha összesíthetnénk a tisztán rituális válásokat is, a bécsi és a „vidéki” zsidó válási ráták viszonya megfordulna. A rituális válások számadatainak hiányában analógiaként felhozható, hogy a cári Oroszország nyugati kormányzóságaiiban élő zsidó népesség válási gyakorisága a 19. század első felében kiugró volt, s bár idővel jelentősen mérséklődött, a 20. század elején is magas maradt: 1901-ben például Vilnóban 10.000 zsidó lakosra 12 válás esett, vagyis a ráta nagyjából az erdélyi reformátusokéval és unitáriusokéval vetekedett.³² Elképzelhető, hogy a galíciai hitközségek, sőt a Galíciával szomszédos magyar megyék ortodox zsidó közösségeinek válási gyakorisága nem nagyon maradt el ettől.

A magyar kormányzat 1878-ban külön rendeletet volt kénytelen alkotni az „izraelita házastársak között némely rabbi által könnyelmű módon keresztülvitt elvadások megakadályozása tárgyában”.³³ Egy évtizeddel később a Magyar-Zsidó Szemle arról tudósított, hogy a Sáros megyei zsidók a rituálisan megkötött házasságok csak mintegy harmadát regisztráltatják a felekezeti anyakönyvekben.³⁴ A neológ folyóirat talán eltúlozta a „szabálytalanságok”, az állami törvények negligálásának méreteit, de egy másik északkeleti megye, Máramaros zsidósága ugyancsak hírhedtté vált a „vadházasságok” és a „törvénytelen születések” kiugró aránya miatt, ami szintén a házasságkötések polgári regisztrálásának el-

---

31 *Lois C. Dubin*: The Port Jews of Habsburg Trieste. Absolutist Politics and Enlightenment Culture. Stanford, Stanford University Press, 1999. 174–197. p.; *Lois C. Dubin*: Jewish Women, Marriage Law, and Emancipation: A Civil Divorce in Late-Eighteenth-Century Trieste. In: Jewish Social Studies: History, Culture, Society, 13. (2007) 65–92. p.

32 *ChaeRan Y. Freeze*: Jewish Marriage and Divorce in Imperial Russia. New England — Hannover, Brandeis University Press, 2002. 157., 148–159. p.

33 A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1878. szeptember 27-én, 17619. szám alatt kelt rendelete: Magyarországi Rendeletek Tára 12. (1878): 774–783. p.

34 Magyar-Zsidó Szemle 1889. 28–29. p.

maradásával függött össze.³⁵ A töredékes adatokat figyelembe véve tehát nem lehet kétségünk a felől, hogy a zsidó válások egy tekintélyes hányada kimaradt a statisztikákból, mivel nem állami bíróság mondta ki azokat — már csak azért sem, mert magát a házasságkötést sem anyakönyvezték. A felekezeti válási ráta látszólagos regionális különbségei mögött tehát nem az eltérő házas viselkedés, sokkal inkább — végső soron — a zsidóság társadalmi integrálódásának különböző fokozatai álltak.

A jog szerepe

A házassági jog, valamint a válási gyakoriság felekezeti, regionális, településtípusonkénti és jogrendszerenkénti sajátosságai magyarázatot adhatnak a válások elterjedésének eltérő ütemére az osztrák és a magyar birodalomfélben, de csak részben világítanak rá a növekedés mozgatórugóira, és egyáltalán nem adnak magyarázatot annak dinamikájára. A magyar válási ráta meredek emelkedésének közvetlen kiváltó oka alapvetően jogi természetű volt: a házassági törvény 1895-ös életbe léptetéséhez és a válóperes procedúra 1907-es lerövidítéséhez kötődött. Így kézenfekvőnek tűnik a következő lépésben közelebről is megvizsgálni, hogy voltaképpen miként járultak hozzá a jogi reformok a válások terjedéséhez, illetve mi történt ugyanakkor Ausztriában, ahol a polgári törvénykönyv és az az alapján kifejlődött joggyakorlat mindvégig kiegyensúlyozott jogi környezetet biztosított.

Előjáróban érdemes megjegyezni, hogy a magyar házassági törvény nem pusztán „bontótörvény” volt, hanem teljes rendszerváltást hozott a magyarországi házassági jog területén. Kodifikálta a házassági jogot, vagyis a korábban egyes királyi rendeletek, törvények által szabályozott és az adott tág keretek között a bírói praxis által szabadon alakított normák helyett összefüggő rendszert alkotott. Ezzel együtt szekularizálta és civilizálta is a házassági jogot, vagyis a régióként és/ vagy felekezetenként eltérő normák helyett polgári jogot teremtett, amely minden magyar állampolgárra nézve egységesen és kizárólagos érvennyel szabályozta a házasságok kötésének és felbontásának módját. A jogi változások komplexitása miatt ugyanakkor nem könnyű választ adni arra a kérdésre, hogy mennyiben tehető felelőssé a házassági törvény a nemzeti válási ráta elszabadulásáért. Igaz, hogy a felekezeti korlátok eltörlése számos, főként a katolikus házások számára

---

35 Kohn Dávid: Zsidó népmozgalmi statisztika. In: Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Évkönyve. Szerk.: Bacher Vilmos – Mezey Ferenc. Budapest, 1895. 35–40. p.

korlátozó formális (lelkészi békéltetés, valláskülönbség esetén esetleges kettős pereskedés) és informális (vallásváltoztatás a kereset beadása előtt) procedurális elem elhagyását eredményezte, a törvény azonban számos szigorítást is tartalmazott. Komoly korlátokat emelt a könnyű válás útjában például a megegyezéssel válás lehetőségének kiiktatása, a vétkességi elv bevezetése, az érvényesíthető válóokok pontos meghatározása, a kereseti jog elévülése, a válóper megindítását és lefolytatását illető terminusok megszorítása.

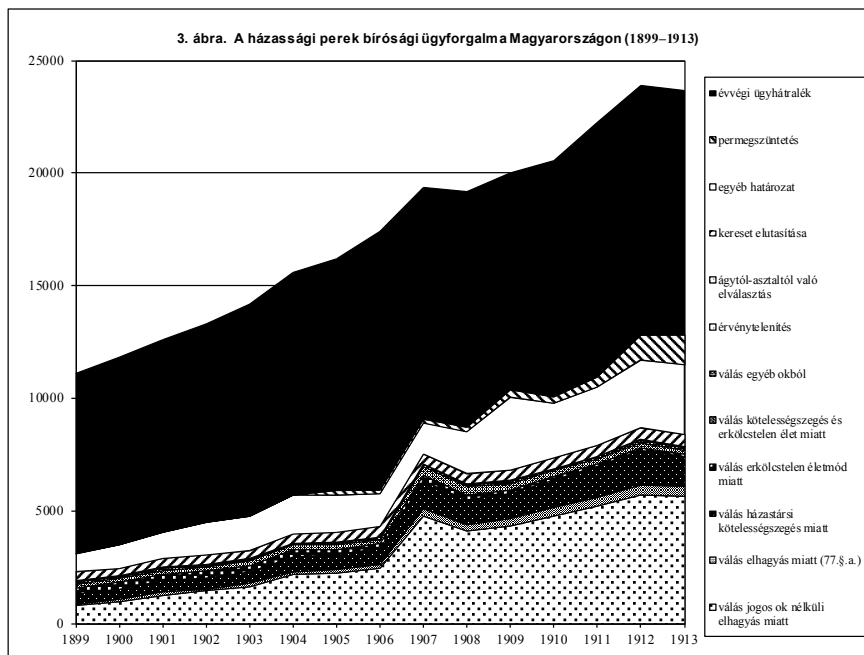
A házassági törvény hatása a joghasználatra annak idején ellentmondásosan alakult: a törvény életbe lépése nyomán a bírói praxis kiszámíthatatlanná vált. A korábban, az új szabályokkal összeegyeztethetetlen válóokok alapján kezdett, 1895. október 1-ig befejezetlen perekben új kereseti kérelmeket kellett betervezni, a felsőbbíróságok pedig sok esetben új határozathozatalra utasították a törvényszékeket. Ezzel együtt megnőtt a visszautasított keresetek aránya, a perek évekig húzódtak és a megítélt perköltségek jelentősen nőttek.³⁶ A válási ráta az első két évben történelmi mélypontra esett (vö. 1. ábrával), ezzel együtt az új törvény alapján beadott válókeresetek száma ugrásszerűen emelkedett. A tömeges perindítás következtében a századfordulóig óriási válóperes ügyszám alakult, amint azt az 1899-től rendelkezésre álló bírósági ügyforgalmi statisztikák tanúsítják.³⁷ (3. ábra) Öt évvel a házassági törvény életbe lépése után a megindított és az áthúzódo magyarországi házassági pereknek évente még mindig csak 30%-a nyert valamilyen módon (bontó vagy elutasító ítélettel, jogerős megszüntető végzéssel, perletéttel) elintéztést, s ezen egészen 1907-ig a bontó ítéletek számának állandó növekedése sem igazán enyhített.

Hogy az ügyszám mit jelentett a gyakorlatban, azt még megfoghatóbbá teszi a századfordulós házassági perek időtartamának Monarchián belüli összevetése, amire elsősorban a fővárosok esetében van lehetőség. Miközben a Budapesti Királyi Törvényszéken 1900-ban indított válóperek mindössze 24%-a fejeződött be egy éven belül, illetve 34%-a egy-kettő, 19%-a két-három évig, 23%-a pedig

---

36 Budapest példáján: Nagy Sándor: A házasság felbontása Budapesten (Pest-Budán) a 19. században. PhD Doktori értekezés, Eötvös Loránd Tudományegyetem BTK, 2012. (a továbbiakban Nagy, 2012.) 92–97., 201–203. p.; A Pécsi Királyi Törvényszék gyakorlata vonatkozásában hasonló megállapításokra jut Herger Csabáné: A nővértől az állami anyakönyvvezetőig. A magyar házassági köteléki jog és az európai modellek. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 2006. 192–195. p.

37 A M. Kir. Kormány [1901–1913]. évi működéséről.

még tovább tartott,³⁸ addig a Wiener Landesgericht által 1901-ben jóváhagyott házassági kereseteket számba véve az ügyek 98%-a nyert befejezést egy éven belül, s csak kis töredéke húzódott évekeig. Nem csak a bécsi, de általában az osztrák bíróságok is gyorsan végeztek a házassági keresetekkel. Az Ausztriában 1901-ben kimondott elvlasztó, bontó és érvénytelenítő ítéletek 97%-a egy éven belül megszületett, s ez az arány később sem romlott. Hozzá kell ugyanakkor tenni, hogy az osztrák statisztikák csak a válások hozzávetőleg egynegyedét kitevő peres elvlasztások (*processuale Scheidungen*) és házassági bontóperek (*Ehetrennungen*) időtartamát mérték. A többséget kitevő, megegyezéses úton, jó-részt az egyezés tényének bejelentésével és jóváhagyásával történt elvlasztások (*einverständliche Scheidungen*) még ennél is kevesebb időt vettek igénybe:

38 BFL (=Budapest Főváros Levéltára) VII.2.c. Budapesti Királyi Törvényszék peres iratai, 1900, V. irattári osztály; Nagy, 2012. 201. p.

hivatalosan legfeljebb néhány hétig vagy — perfolyam alatti megegyezés esetén — hónapig tartottak.

A magyarországi állapotok a századfordulón tarthatatlanná váltak. A bírósági szervezet és a kormányzat idővel engedni kényszerült a válópereskedők nyomásának, illetőleg a maga eszközeivel próbált úrrá lenni a nehézségeken. Az ítélkezési gyakorlat a törvény szellemével ellentétes módon, teret engedett a joghasználói igényeknek: a „szándékos és jogos ok nélküli elhagyás” alapján indított válóperekben nem vizsgálta a szakítás körülményeit, hanem megelégedett a különválás pusztá tényének konstatálásával. Ennek következtében egyre gyakrabban fordulhatott elő, hogy a házastársak közös megegyezéssel szüntették meg az együttélést, és a bíróságon nem kényszerültek a „családi szennyes” kitergetésére, így viszonylag gyorsan és fájdalommentesen szabadulhattak meg egymástól. Amint a 3. ábrán is látható, rövidesen az „elhagyásos perek” nyomán mondták ki a bontások többségét Magyarországon: arányuk a bontó ítéleteket tekintve a kezdeti 44%-ról (1899) a korszak végére fokozatosan 72%-ra (1913) nőtt.

Az elintézésre váró házassági ügyek részarányának apasztásához emellett a kormányzat is hozzájárult azzal, hogy az igazságügyi miniszter javaslatára 1907-ben törvényt fogadtatott el a Magyar Királyi Kúria tehermentesítésére, amelynek része volt a házassági perek fellebbvitelének korlátozása. A törvény hatálytalánította a válóperek hivatalból történő (minden esetben kötelező) felterjesztését, valamint másodfokig korlátozta a válóperekben eljáró házasságvédő fellebbezési jogát.³⁹ Az intézkedés nyomán valóban csökkent a felsőbbbíróóságokra nehezedő nyomás, viszont ezzel éppen azoknak a férjeknek és feleségeknek könnyítette meg a dolgát, akik párjukkal leplezett módon egyetértve kérték a kötelék felbontását: amíg nekik eleve nem állt szándékukban a fellebbezés eszközével élni, addig a házassági konfliktust a bíróságon folytató kisebbség továbbra is gyakran folyamodott jogorvoslathoz. Ez nyilvánvalóan a törvénybe ütköző megegyezéses út felé terelte azokat a házasságokat is, akik korábban talán a bíróságtól várták volna a házasság viszály rendezését. A kötelező fellebbezés megszüntetése, valamint a konszenzusos („elhagyásos”) perek azzal összefüggő túlsúlyra jutása végeredményben egymással versengve rövidítette le a válóperes procedúrát, ezzel együtt csökkentve a válás költségeit, élénkítve a pereskedési kedvet, egyúttal megnövelve a befejezett perek hányadát (ez utóbbi az első világháború kitörése előtt már meghaladta az 54%-ot). A következmény a válási ráta meredek növekedése lett.

---

39 1907:XVII. törvénycik 6–7.§. In: Magyar Törvénytár. 1907. évi törvénycikkek. Szerk.: Márkus Dezső. Budapest, Franklin-Társulat, 1908. 174–178. p.

Kérdés persze, hogy Magyarországon a törvényhozás milyen megfontolásból engedett a pereskedők „nyomásának”. Az 1907-es magyar törvényjavaslat tárgyalásakor elhangzott képviselői figyelmeztetésre, miszerint a válóperek kötelező felülvizsgálatának eltörlése könnyíteni fogja a válaszokat, a törvény betérjesztője csak annyit jegyzett meg: „Ennek a törvénynek célja nem az, hogy az elválásokat megnehezítsük, az elválasztásokat nehézzé és költségessé tegyük, hanem célja a Kúria tehermentesítése.”⁴⁰ A választ akár cinikusnak is minősíthetnénk, a felvetett szempont mégis méltánylást érdemel. A Kúria és általában a polgári bíróságok tehermentesítése, amelynek egyik hozadéka a válások szabadjára engedése volt, a jogbiztonság erősítését célozta. A jogbiztonságnak pedig a Monarchia mindkét felében különleges tétje volt, hiszen a jog volt az egyik legfontosabb kormányzati eszköz arra, hogy az etnikailag, felekezetileg sokszínű társadalmakat integrálja. Ausztriában az 1811-es polgári törvénykönyv a házassági jog területén megteremtette az állami jog uralmát. Magyarországon a folyamat kétségtelenül megkésett, de a 19. század végén felerősödő magyar nacionalizmus még hangsúlyosabbá tette az etatista-civilizatorikus motívumokat, amely az állami eszközöket immár a társadalmi integráción túlmutató kulturális asszimiláció, a „magyarosodás” érdekében vetette be.⁴¹

Az igazán nagy kérdés azonban az, hogy mi okozta a magyarországi válókeresetek számának 1895 utáni megugrását, majd folyamatos növekedését. Ez volt ugyanis az a tényező, amely a bírói praxist a törvényhozók intencióival ellenkező útra vitte, s amelynek a jogrendszer végül képtelen volt ellenállni. Noha nem ringatjuk magunkat abban az illúzióban, hogy e kérdésre a korabeli statisztikák alapján kielégítő választ kaphatunk, mégis úgy hisszük, hogy a válópereskedők csoportjában a századforduló környékén bekövetkező változások vizsgálata közelebb visz a válaszhoz. A válókereseteket benyújtók motivációihoz így sem férhetünk hozzá, de azt legalább láthatjuk, hogy kik voltak azok, akik a házassági viszály végső megoldását a házassági törvénytől és az állami bíróságoktól remélték. A statisztikákban két nagyon

---

40 Az 1906. évi május hó 19-ére hirdetett országgyűlés Képviselőházának naplója, 7. kötet. Budapest, 1907. 207–208. p.

41 Jellemző, hogy annak idején, a magyar házassági törvényjavaslat az állami házassági jog bevezetésének szükségességét egyebek mellett így indokolta: „az egyes egyházak úgy szervezetükben, mint liturgiájukban nemzetiségi alapon nyugosznak és az illető egyházak házassági jogának területe egyszersmind nemzetiségi jogterületnek tűnik fel.” Indoklás, „a házassági jogról” szóló törvényjavaslathoz. Általános indoklás. In : Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés Képviselőházának irományai. 15. kötet. Budapest, 1894. 44. p.

fontos elmozdulás érhető tetten: az egyik a vallási, a másik a szociális összetétel átalakulása.

A katolikus házasságok felbontásának 1895 után kiszélesedő lehetősége kétségtelenül hozzájárult a válókeresetek és nyomukban a válások számának meglődüléséhez. Igaz, az elváltak körében mérhető 35% körüli katolikus arányt, amely csak a vizsgált korszak legvégére emelkedett 40% fölé, nem tudjuk mihez viszonyítani, de a változás mindenképpen forradalminak minősíthető, hiszen a katolikusok számára a kötelék felbontása addig jogilag kivihetetlen volt. Habár nem ismerjük a korábbi szentszéki elválasztások nagyságrendjét, kizárt, hogy csupán a szentszéki pereskedők állami bíróságokon való megjelenése okozta volna a növekedést. Ezt támasztja alá, hogy bár a törvényhozók támogatták a katolikus hitelvek polgári úton való érvényesítését az ágytól-asztaltól való elválasztás jogi lehetőségének fenntartásával, az első világháborúig az egész országban mindössze 23 szeparációra irányuló keresetnek adtak helyt, vagyis a jogintézmény civil változatára nem volt társadalmi igény. A magyar főváros példája egyértelműen arra enged következtetni, hogy a házassági törvénnyel nem csak a korábbi katolikus kitérések elmaradása növelte az uralkodó egyházhoz tartozó válópereskedők arányát. A Budapesti Királyi Törvényszéken 1866–1895 között házassági bontóperben részes, az eljárás lefolytathatósága miatt előzőleg áttért vagy ténylegesen római katolikus felek hányada az összes pereskedő körében 41% volt, ami a házassági törvény érvénybe lépése után — a válókeresetek ugrásszerű növekedésével párhuzamosan — 52%-ra nőtt.⁴² (Nem valószínű, hogy a válási célú herézisek korábban bárhol az országban olyan méreteket öltöttek volna, mint Budapesten.)

A felekezeti korlátok áttörése mellett a másik fontos változás a pereskedők társadalmi bázisának kiszélesedése. Az 1898-ig visszanyúló országos válási statisztikákban szembevetendő egyrészt az ipari segédszemélyzet, másrészt a mezőgazdasági napszámosok arányának századeleji növekedése. Az iparossegédeket, iparban foglalkoztatott napszámosokat, gyári munkásokat magában foglaló statisztikai kategória súlya 4-5%-ról 11%-ra; a mezőgazdasági napszámosok hányada pedig, amely 1904 előtt nem érte el a 10%-ot sem, az első világháborút megelőző években tartósan 25% fölé nőtt. Ezzel párhuzamosan — régebben az ügyfélkör számottevő részét adó — jellegzetes középosztálybeli foglalkozások, valamint a birtokos parasztok aránya jelentősen csökkent. Budapest vonatkozásában, közvetlenül a válóperes iratanyag felmérése alapján feltételezhető, hogy

---

42 Nagy, 2012. 28–29. p.

noha az alsóbb társadalmi rétegek valóperes csoporton belüli súlyának növekedése korábban kezdődött, arányuk jelentősebben nőtt a századforduló után.⁴³

A felekezeti szerkezet megváltozásával szemben ugyanakkor ez a folyamat már korántsem magyar sajátosság. Ausztriában a válópert folytató férjek körében ugyancsak a századforduló körül ragadható meg a kétkezi munkások (*Geselle, Fabrikсарbeiter, Bergarbeiter, Tag- und Stücklöhner sowie nicht selbständige Erwerbszweige*) kategóriájának aránynövekedése: míg az 1884–1886 között elváltak 17%-át, 1890–1892 között 18%-át, addig 1900–1902, valamint 1906–1908 között már egyaránt 27%-át tették ki. Magyarországi sajátosság volt azonban a mezőgazdasági ágazatban tevékenykedő valóperes felek kiemelkedő súlya: a kisbirtokos parasztok aránya például az első világháború előtti évekre 25%-ra csökkent, de még így is jócskán meghaladta az ausztriai „gazdálkodók, birtokosok” kategória (*Landmann [Ökonom, Wirtschaftsbesitzer]*) 9%-os hányadát.⁴⁴ A válás magyarországi „demokratizálódása” tehát, amely a válási ráták növekedésének az egyik legfontosabb tényezője volt, nem köthető olyan szorosan a házassági törvény bevezetéséhez, mint a pereskedők felekezeti összetételének átalakulása. Emögött talán mentális változások álltak — a házasság „reneszánsza”, a család középosztálybeli kultuszának terjedése. Bármit is sejtünk a háttérben, az biztos, hogy a társadalmi igények megfogalmazódását és kielégítését egy általánosabb, nem konkrétan a válás szabályozásához kapcsolódó jogi változás segítette elő: a szegényjogon (*in forma pauperis*) történő pereskedés lehetőségének és használatának bővülése.

Jóllehet a szegényjog növekvő mértékű magyarországi alkalmazására megfelelő jogszolgáltatási statisztikák hiányában egyelőre csak következtethetünk, a kirendelt szegényvédőként igénybe vett ügyvédi kar panaszaiból, a társadalmi „kereslettel” és a jog felismert integrációs funkciójával összefüggő tendencia félreérthetetlen.⁴⁵ Másként nem magyarázható meg, hogyan bukkanhattak fel az

---

43 A budapesti válóperekben szereplő iparos- és kereskedősegédek, munkások, napszámosok, al-tisztek és szolgák, valamint a valószínűleg szintén függő foglalkozási viszonyban álló egyéb iparosok együttes aránya az 1866–1880 között indult perekben 29%, 1881–1895 között 34%, 1896–1910 között 50% volt. Nagy, 2012. 32–33., 181. p.

44 A teljes mezőgazdasági szektort nem lehet összehasonlítani, mert az osztrák bírósági statisztika a mezőgazdasági napszámosokat, cselédeket vagy szolgákat a munkások közé sorolta.

45 Nagy, 2012. 96–97. p. Eszerint az 1890-es években a szegénységi bizonyítványok kiállításával kapcsolatos közigazgatási gyakorlat kiszámíthatóbbá vált, és a bizonyítványok addig szokásos lelkészi ellenjegyzése is elmaradhatott, ami különösen a házassági bontóperre készülő katolikus szegények dolgát könnyítette meg.

alsóbb néprétegekhez tartozó házások egyre nagyobb számban a királyi törvényszékek tárgyalótermeiben éppen akkor, amikor a válópereskedés soha nem látott nehézségekbe ütközött, ami természetesen magával hozta a peres kiadások növekedését is. Az ausztriai válások több mint egyharmadát adó császárvárosban, a bírósági akták teljesebb fennmaradása miatt biztosan tudható, hogy a századfordulót követően számos válóperben részes férj és feleség folyamodott szegényjogért, holott az ennek híján kifizetendő összegek meg sem közelítették a magyarországi költségeket.⁴⁶

Következtetések

Az Osztrák–Magyar Monarchia házassági jogfejlődésének, az ausztriai és a magyarországi válási rátáknak, a joggyakorlatnak és –használatnak a vizsgálata egyaránt megerősítheti azokat a kétségeket, amelyek újabban a válások elterjedését illető modernizációs elmélettel kapcsolatban, legalábbis a folyamat korai fázisa vonatkozásában felmerültek. Az említett elmélet a „hagyományos társadalmak” homogenitását implikálja abban az értelemben, hogy a családok szükségszerű, külső kényszerek által meghatározott általános stabilitását feltételezi, ugyanakkor a destabilizálódást, ami felelőssé tehető a válások elterjedéséért, a gazdasági-társadalmi átalakuláshoz szorosan kapcsolódó folyamatként írja le. A modell alkalmazása azonban az Osztrák–Magyar Monarchia válási népmozgalmának alakulását illetően számos problémát vet fel. Így például az osztrák és a magyar házassági jogrendszer eltérő irányú fejlődése, a válások eltérő jogi szabályozása nagyságrendileg különböző szinten tartotta, illetve emelte a nemzeti válási rátákat, annak ellenére, hogy a (nyugati) ciszlajtán tartományok gazdasági-társadalmi átalakulása előrehaladottabb volt. A regionális válási ráták vizsgálata alapján arra következtethetünk, hogy a válások számának és arányának növekedése az egyes jogrendszereken belül sem mutat szoros összefüggést a gazdasági fejlettséggel, legfeljebb a nagyvárosok népessége esetében. Ausztriában a távoli Bukovina, Magyarországon Erdély vagy a Bánát (Tisza-Maros-szöge) kiemelkedő rátája semmiképpen sem illeszthető a modernizációs elmélet keretei közé.

A századfordulón a válások meredek növekedését produkáló Magyarország példája e tekintetben különösen tanulságos. Nem csupán a regionális válási ráták

---

46 *Heindl*, 1980. 228. p. A szegényjogon történő válópereskedés elterjedtségét az 1898–1910 közötti bécsi válóperek kutatása során szerzett saját benyomásaink is megerősítik.

sajátos mintázata (azoknak a Birodalom központjától való távolsággal egyenes arányban növekvő volta) figyelemre méltó, de a növekedés társadalmi mozgatói sem felelnek meg a modernizációs elmélet alapján támasztott várakozásoknak. Paradox módon Ausztriában, ahol a válások száma és aránya sokkal lassabban emelkedett, a városiasság-városiasodás szerepe sokkal nagyobb volt, mint a Monarchia másik felében. Magyarországon a századfordulót követően a nagyvárosok egyébként sem meghatározó súlya a válások terjedésével párhuzamosan csökkent. Az elvások foglalkozási szerkezete azt is nyilvánvalóvá teszi, hogy a válási népmozgalomba bekapcsolódók egyre nagyobb, idővel abszolút többségre jutó hányada kisbirtokos paraszt, mezőgazdasági napszámos és cseléd volt. Jóllehet a mezőgazdasági szektoron belül a birtokos parasztok aránya eközben csökkent, az első világháború előtti években még mindig a magyarországi válások egynegyede kötődött hozzájuk. (Ausztriában a bukovinai válási ráta dinamikus növekedését jórészt szintén a birtokos parasztok házassági bontóperrei eredményezték.)

A magyar birodalomfél példája azonban a jog szabályozó szerepe vonatkozásában is figyelemre méltó. Nem kívánjuk vitatni — erre sem a felhasznált források, sem az alkalmazott módszer nem jogosít fel —, hogy a házások jogi aktivizálódása végső soron a családi kötelek meggyengülésével függött össze, mégis úgy véljük, hogy a válások korai elterjedéséhez a jogrendszer, a jogpolitika és a jogi tradíciók korántsem csupán asszisztenciát nyújtottak. Az erdélyi válások jól mutatják, mennyire fontos lehetett a konkrét politikai erőviszonyok alakulása, illetőleg hogy milyen mélyen beivódhatott egy-egy közösség értékrendszerébe a jog. (Az erdélyi adatok nem mellékesen rációznak arra a tévhitre is, amely a válások „hagyományos társadalmakban” való ritka előfordulását strukturális okokra, objektív kényszerekre vezeti vissza). A válások magyarországi áttörésében a 19. század derekán ugyancsak politikai tényezők, a Habsburg uralkodók és a magyar rendek konfliktusa, illetve a liberális ellenzék nemzetteremtő politikai szándékai játszottak főszerepet. Ausztriában, ahol hasonló intenciók nem érhetők tetten, ráadásul nagyon erős maradt a katolicizmus politikai befolyása, a jogfejlődés is más irányt vett, megrekedt a polgári törvénykönyv házassági jogánál. A magyar házassági törvény bevezetése ezzel szemben jó példáját nyújtja a jogi változás és a társadalmi nyomás dialektikájának. Míg az osztrák tartományokban a stabil jogi környezetben a válások számának emelkedése mindvégig mérsékelt maradt, addig a magyar birodalomfélben a jogi reformok a századforduló környékén óriási lökést adtak a növekedésnek. A házassági törvény számos procedurális nehézséget gördített a válások útjába, mégis, a jogi lehetőség kapujának szélesre tárása öngerjesztő folyamatot indított be: a bíróságokra zúduló válókeresetek

utóbb a joggyakorlat fellazulását és a peres eljárás kényszerű megkönnyítését eredményezték.

A jog szabályozó szerepe kapcsán fel kell hívni a figyelmet a válás intézményének kulturálisan eltérő használatára is. A válások számának és arányának növekedése hátterében csak közvetetten húzódhattak meg olyan gazdasági okok, amelyek növelték volna a házasságbomlások számát és arányát. Ezzel szemben több példát hozhatunk arra, hogy nemcsak a jogintézményhez való társadalmi hozzáférés volt jogi vagy anyagi okok miatt felekezeti és szociálisan egyenetlen, hanem maga a legális válás iránti igény is eltérően jelentkezett, megfelelően a vallási és/vagy regionális tradícióknak, a különböző társadalmi csoportok értékrendszerének, ha tetszik „informális jogának”. Az erdélyi protestáns parasztnak kezelhetetlenné váló házassági konfliktusai valószínűleg az esetek döntő többségében a kötelék bírói felbontásával végződtek. Ez lehetett a helyzet a zsidó házasságviszályokkal is, más kérdés, hogy ezek az ügyek nem jutottak túl a hagyományokhoz ragaszkodó hitközségeken és jórészt soha nem kerültek polgári bíróság elé. A vagyonos társadalmi rétegek általában véve szintén rákényszerültek a zilált házasságviszony legális rendezésére, habár ez utóbbi nem feltétlenül válóper formájában történhetett. Nem mondható el viszont ugyanez a nagyvárosokban születő munkásosztályról vagy a vidéki (katolikus) parasztságról a 19. század nagy részében.

Nem elsősorban gazdasági folyamatok hatását, hanem hatalmi szándékok és társadalmi igények, jogi változások és joghasználat bonyolult összjátékának eredményét láthatjuk abban, hogy a 19. század végétől mégis a jogi megoldások, illetve azok közül is előbb (Magyarországon) vagy utóbb (Ausztriában) a házassági kötelék felbontása kerekedett felül. Így a házasságbomlások egyre nagyobb hányada végződött polgári jogilag érvényes válással, elmosva az említett kulturális határokat és fokozatosan közelítve egymáshoz a merőben eltérő társadalmi gyakorlatokat. Az Osztrák–Magyar Monarchia kulturális sokszínűsége, illetőleg — különösen Magyarországon — az államhatalom társadalmi-nemzeti integrációra irányuló erőfeszítései különös élességgel vetik fel a korabeli problémát és mutatják meg az arra adott válaszokat, reakciókat és ellenreakciókat. E tekintetben példászerű a zsidó házasságok feletti állami felügyelet emancipációval párhuzamos kiterjesztése és megerősítése, amely persze csak a hivatalos statisztikák szerint emelte a válások számát. De nemcsak a zsidó hitközségek kompetenciájának kétségbe vonása érthető meg az említett hatalmi szándékok fényében, hanem az állami bíróságok egyházi riválisainak kiszorítása, valamint, ami Magyarországot illeti, a felekezeti gyökerektől elszakadó polgári jog érvényre juttatása, a katolikus, ortodox és az erdélyi protestáns házasságok ügyeinek királyi törvényszékek elé terelése is. A felekezetihez képest megint más aspektust jelen-

tett, a családon belüli viszonyok „normalizációját” célzó jogi szabályozással és hatósági beavatkozásokkal párhuzamosan, az alsóbb társadalmi rétegek jogi aktivitásának ösztönzése, (nem-jogi értelemben vett) perképességének biztosítása. Ebben az összefüggésben érthető meg, hogy a kormányzat és a bíróságok miért nem léptek fel hatékonyabban a válások számának bizonyára aggasztó növekedése ellen: a jogintézmény — paradox módon — a társadalmi integráció eszköze volt, s a válások számának növekedésére legfeljebb e folyamat kellemetlen, de szükségszerű velejárójaként tekintettek.